

Leszek Kajzer

**BADANIA NAD OKRESEM PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA
I NOWOŻYTNOŚCI**

Archeologia historyczna stosunkowo późno, bo dopiero w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, stała się dyscypliną uprawianą w naszej Instytucji. Wcześniej mieliśmy do czynienia tylko ze sporadycznymi i nie zaplanowanymi działaniami, związanymi głównie z koniecznością eksploracji późniejszych poziomów kulturowych zalegających górne partie stanowisk pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Problematyka archeologii historycznej dostała się zresztą do Katedry Archeologii UŁ niejako bocznym torem, bo przy okazji działań bronioznawczych prowadzonych przez prof. Andrzeja Nadolskiego, który w 1967 r. powołał w ramach ówczesnego Zakładu Polski Środkowej IHKM PAN placówkę specjalizującą się w badaniach historii uzbrojenia (por. artykuł A. Nadolskiego w niniejszym tomie). Z racji licznych powiązań (także personalnych) obu tych instytucji Katedra Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego od 1967 r. firmowała badania terenowe pobojuwiska bitwy polsko-krzyżackiej z czasów wojny trzynastoletniej w Świecinie koło Pucka¹, a partycypowała także w innych pracach.

Żywsze uprawianie archeologii historycznej przyniosły dopiero lata siedemdziesiąte. Widzę w tym pewną ogólniejszą prawidłowość, gdyż dopiero wtedy, przy pewnej bierności środowisk uniwersyteckich, nacisk na konieczność prowadzenia badań archeologicznych obiektów późnośredniowiecznych i nowożytnych, wynikający także z organizacji strukturalnej Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, spowodował powołanie do życia licznych Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskich, które znaczną część swej aktywności terenowej poświęciły właśnie badaniom epok i obiektów

¹ A. Nowakowski, *Świecino*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967” [Warszawa] 1968, s. 368 [dalej: IA 67/68]; tenże, *Świecino*, IA 68/69, s. 369; por. tenże, *Badania na pobojuwisku z wojny trzynastoletniej pod wsią Świecino w powiecie puckim*, „Pomerania Antiqua” 1968, R. II, s. 315–319.

dotąd tradycyjnie stanowiących daleki margines zainteresowań archeologów. Sytuacja to odpowiadała zresztą ogólniejszym trendom rozwojowym archeologii światowej, bo nie od rzeczy przypomnieć będzie, że choć archeologia historyczna rozwinęła się w nauce anglosaskiej znacznie wcześniej, dopiero od schyłku lat sześćdziesiątych powstawać zaczęły fundamenty metodyczne i teoretyczne świadczące o jej odrębności². W dziedzinie tej opóźnienie nauki polskiej i problematyki uprawianej w Katedrze Archeologii UŁ nie było więc rażące.

Przez drugie dwudziestopięciolecie istnienia Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pracownicy jej przebadali kilkadziesiąt stanowisk późnośredniowiecznych i nowożytnych, a w naszym kręgu powstały także ogólniejsze opracowania skryptowe³. Spora liczba stanowisk rozrzuconych na znacznym obszarze Polski uniemożliwia omawianie ich w rytmie chronologicznym, podług kolejności działań terenowych. Dlatego też intensywnie uprawiana w naszej instytucji archeologia historyczna ujęta być musi w bloki zagadnieniowe. Z racji jasności i praktyczności posłużymy się tu schematem wypracowanym przez G. Fehringa⁴. Badacz ten podzielił archeologię historyczną na „Burgen”, „Kirchen” oraz „Siedlungsarchaeologie”. Zdając sobie sprawę z pełnej umowności tak zakreślonych granic, schemat ten zastosujemy w niniejszym opracowaniu. W obrębie tych 3 głównych grup wyróżnimy także szereg podgrup, wszystkie one wymagają zaś będą pewnego komentarza. Fehringowską „archeologię zamków” rozumiemy tu nieco szerzej, omawiając w tym bloku nie tylko stanowiska archeologiczne związane z zabytkami architektury *militaris*, ale wszystkie obiekty od późnośredniowiecznych grodów drewniano-ziemnych, poprzez zamki i dwory obronne aż do dzieł budownictwa pałacowego i nowożytnych fortyfikacji. W „archeologii kościołów” pomieszczone zostaną także badania zespołów klasztornych, cmentarzysk, krypt itp. Natomiast szeroko pojętą „archeologię osadniczą” podzielić wypada na badania: zespołów miejskich, wiejskich oraz pozostałych typów stanowisk, takich jak pobojowiska, obiekty produkcyjne itd. Podział ten jest w oczywisty sposób dyskusyjny, ułatwi jednak uporządkowanie i zreferowanie efektów prac badawczych prowadzonych w naszym kręgu.

Stosunkowo niewielki zakres i późną metrykę miały badania archeologiczne prowadzone w kościołach i klasztorach. Do grupy tej zaliczyć też wypada prace A. Nowakowskiego na domniemanym cmentarzysku związanym

² I. Noël Hume, *Historical archaeology*, New York 1969; taż, *A guide to artifacts of Colonial America*, New York 1970; S. South, *Method and theory in historical archaeology*, New York 1977. Z prac badaczy europejskich por. M. de Bouard, *Manuel d'archéologie médiévale*, Paris 1975.

³ L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984; tenże, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce* [w druku].

⁴ G. P. Fehring, *Einführung in die Archäologie des Mittelalters*, Darmstadt 1987, s. 60 nn.

z bitwą pod Płowcami, w efekcie których odkryto i przebadano „normalne” cmentarzysko średniowieczne w miejscowości Płowce II⁵. Także działaniem jednostkowym były prace w kościele św. Piotra i Pawła w Pucku (wykonane przy okazji badań zamku w Pucku), które doprowadziły do metodycznego wyeksplorowania nowożytnej krypty Judyckich⁶. Działaniami typowo ratowniczymi były interwencje archeologiczno-konserwatorskie przy kolegiacie (obecnie katedrze) w Łowiczu⁷. Niewielkie zakresowo prace przy kilku kościołach (św. Jana i Reformatorów we Włocławku, św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi na Kujawach) omówione zaś zostaną przy okazji opisu badań tych kompleksowych prac archeologicznych. Natomiast w znacznie szerszym zakresie przebadano zespół klasztoru poddominikańskiego (obecnie SS. Elżbietanek) w Brześciu Kujawskim⁸, obecnie już trzeci sezon trwają zaś, szeroko zakrojone prace nad opactwem cysterskim w Rudach (dawniej Rudach Raciborskich) na Górnym Śląsku⁹. Wymagają one dokładniejszego omówienia, gdyż walor opactwa liczy się nie tylko w skali regionalnej. Dotychczasowe prace, o specyfice typowej dla badań archeologiczno-architektonicznych, doprowadziły do poznania średniowiecznego, powstałego na przełomie XIII i XIV w., „claustrum”, czyli najstarszej partii założenia. Na zbadanie czekają jeszcze kościół, nowożytne pałace opackie, silnie przeformowane w XIX i XX w. (kiedy to zespół w Rudach stanowił rezydencję wywodzących się z rodziny von Hohenlohe książąt raciborskich), a także szeroko pojęte zaplecze (gospodarcze i osadnicze) tego największego kubaturowo i najszacowniejszego historycznie zespołu klasztorno-pałacowego na całym Górnym Śląsku. Z przedstawionego zestawienia wynika, że badania opisanej grupy stanowisk nie stanowiły głównego tematu zainteresowań badawczych naszych ekip w minionym pięćdziesięcioleciu.

⁵ A. Nowakowski, *Płowce*, IA 71/72, s. 257–258; IA 72/73, s. 214; A. Nowakowski i B. Łuczak, *Cmentarzysko średniowieczne w Płowcach II*, pow. Radziejów, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1975, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 68, s. 201–225; A. Nowakowski, *Sprawozdanie z badań cmentarzyska średniowiecznego w Płowcach II, dawny powiat Radziejów*, „Komunikaty Archeologiczne” [Bydgoszcz] 1978, t. 2, s. 327–338.

⁶ T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Badania archeologiczno-architektoniczne krypty Judyckich w kościele pw. Świętych Piotra i Pawła w Pucku w 1977 roku*, „Studia Pelplińskie” [Pelplin] 1978, nr 12, s. 85–107. Rozpoczęte przez dr. T. Grabarczyka badania zamku w Pucku: T. Grabarczyk, *Puck*, IA 77/78, s. 273; tenże, *Puck*, IA 78/79, s. 244–245; tenże, IA 79/80, s. 231, są obecnie kontynuowane przez M. Milewską i J. Kruppęgo.

⁷ L. Tyszyler, *Łowicz*, IA 87/88, s. 199–200; tenże, *Archeologiczny przyczynek do dziejów kolegiaty w Łowiczu*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1994, Folia archaeologica [dalej AUL, F. arch.] 18, s. 127–143.

⁸ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania klasztoru poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim* [w druku]; A. Andrzejewski, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Zagadnienia systemów komunikacyjnych zespołu klasztorno-pałacowego w Rudach* [w druku].

⁹ A. Andrzejewski, T. Grabarczyk, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Zespół opactwa cysterskiego w Rudach, woj. katowickie w świetle badań terenowych 1992 roku* [w druku].

Przejdźmy więc do szeroko pojętej archeologii osadniczej, podzielonej na wspomniane wyżej grupy stanowisk. Na początku omówmy badania miejskie, które z racji swej długości i skomplikowania problematyki badawczej wymagają bardziej rozbudowanego komentarza. Dotyczyły one dwóch miast pomorskich (Chojnice i Tuchola) oraz dwóch kujawskich (Brześć i Włocławek). Najstarszą metrykę mają, rozpoczęte jeszcze w 1976 r., prace we Włocławku. W obrębie naszych zainteresowań znalazło się nie tylko tzw. Stare Miasto, czyli twór miejski powstały w wyniku dwóch (XIII i XIV-wiecznej) lokacji, ale i nowszy organizm miejski, z kościołem pod wezwaniem św. Jana, stojącym na Rynku, klasztor OO. Reformatów, ulokowany w części nowożytnej, wreszcie zamek biskupów włocławskich (obecnie pałac biskupi) ulokowany na starym drewniano-ziemnym grodzie książęcym¹⁰. Warto zaznaczyć, że w efekcie tych – trwających już kilkanaście lat – prac zebrano nie tylko sporą próbę artefaktów, ale także szereg obserwacji dotyczących przemian całego zespołu. Myślę, że w najbliższym czasie oczekiwać należy pełnej publikacji efektów opisanych działań terenowych. Badania włocławskie objęły także rejon Szpetala Dolnego¹¹ i Górnego, do którego jeszcze powrócimy.

Nieco inny charakter miały prowadzone od 1989 r. badania w Brześciu Kujawskim¹². Początkowo celem ich było przebadanie zamku królewskiego (prace w nim trwały w latach 1989–1992). W tymże roku zainteresowano się też zespołem poddominikańskim (o czym już wspomniano), a także – z racji licznych prac ziemnych na terenie zespołu zamkniętego średniowiecznymi murami – badaniami miasta. Prowadzone są one głównie w systemie

¹⁰ A. Nowakowski, *Włocławek*, IA 76/77, s. 293; tenże, IA 77/78, s. 256; L. Wojda, *Włocławek*, IA 78/79, s. 265; tenże, IA 80/81, s. 224–225; tenże, IA 82/83, s. 202; tenże, IA 86/87, s. 205; tenże, IA 87/88, s. 212; tenże, IA 88/92, s. 141; tenże, IA 89/93, s. 96 i następne jeszcze nie publikowane. Z innych prac por. T. J. Horbacz, A. Mikołajczyk, L. Wojda, *Ceramika husycka z Włocławka*. „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” [dalej ZKD], ser. C, [Włocławek] 1980, [t. 3], s. 25–51; L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle badań terenowych 1976–1981*, [w:] *Archeologia i region. Wyniki badań Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego na terenie województwa Włocławskiego w latach 1976–1981*, Włocławek 1982, s. 5–9; tenże, *W kwestii wcześniejszych założeń kościoła św. Jana we Włocławku*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1983, Folia archaeologica [dalej AUL, F. arch.] 3, s. 133–144; tenże, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku z lat 1976–1980*, „Ziemia Kujawska” [Warszawa–Poznań–Toruń] 1985, t. 7, s. 179–199; K. Nadolska, L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle nowszych badań*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” [dalej PiMMAiEL] 1987, ser. arch. 34, s. 193–205.

¹¹ T. J. Horbacz, *Szpetal Dolny*, IA 82/83, s. 303; L. Wojda, *Szpetal Dolny*, IA 84/85, s. 176–177.

¹² L. Kajzer, *Brześć Kujawski*, IA 89/93, s. 81–82; tenże, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” [dalej KHKM] 1994, R. XLII, nr 1, s. 87–96. por. wcześniejsze penetracje T. Horbacza na terenie Starego Brześcia, T. Horbacz, *Stary Brześć*, IA 77/78, s. 250.

nadzorów archeologicznych i trwać będą chyba jeszcze kilka lat. Natomiast w 1993 r. przedmiotem prac terenowych stał się Stary Brześć, czyli obecna wieś, na terenie której funkcjonował prawdopodobnie Brześć Kujawski w wieku XIII. Badania tegoroczne wykazały całkowite zniszczenie tego zespołu osadniczego w wyniku prac ziemnych związanych z rozbudową odstożników miejscowej cukrowni.

Aż dwa razy rozpoczynano archeologiczną penetrację Tucholi. Po raz pierwszy w latach 1969–1971 i wtedy głównym przedmiotem zainteresowania był zamek¹³. Następnie prowadzono je w latach 1976–1982 i wówczas wykopy badawcze i nadzory dotyczyły przede wszystkim miasta¹⁴. Efekty drugiej kampanii w Tucholi zostały opracowane¹⁵, ale nie doczekały się publikacji. Także nie są dotąd publikowane wyniki badań w Chojnicach, którymi objęto okolice Bramy Człuchowskiej oraz później (w latach 1988–1989) okolice zespołu pojezuickiego, na którym wcześniej stał dwór krzyżacki¹⁶. W sumie efekty badań miejskich trudno traktować jako w całości udostępnione w literaturze fachowej i w pełni opublikowane, choć mam nadzieję, że niedługo powstanie studium na temat średniowiecznego i nowożytnego Włocławka¹⁷.

Relatywnie niewiele napisać można o badaniach wiejskich, wyczerpujących schemat typowych studiów osadniczych. W zasadzie przeprowadzono je tylko w Kościelnej Wsi, trwają zaś jeszcze archeologiczne penetracje zespołu osadniczego wsi Zgłowiączka, także na Kujawach. W Kościelnej Wsi, starej osadzie należącej od początku XIV w. do Odrowążów, a potem do Powalów-Ogończyków przebadano wszystkie zasadnicze elementy zespołu, czyli: stożkowate wyniesienie będące pozostałością po XIV–XV w. drewnianym dworze obronnym Powalów-Kościelickich, okolice kościoła pod wezwaniem św. Wawrzyńca, który powstał chyba ok. połowy XIII w. i był jedną z najstarszych murowanych świą-

¹³ K. Walenta, *Tuchola*, IA 69/70, s. 399–400; L. Kajzer, IA 70/71, s. 250–251; T. Grabarczyk, IA 71/72, s. 265–266; A. Nowakowski, IA 72/73, s. 271–272; tenże, IA 73/74, s. 272; R. Dragan, IA 74/75, s. 267.

¹⁴ L. Wojda, *Tuchola*, IA 76/77, s. 292; tenże, IA 79/80, s. 239–240; IA 80/81, s. 223; IA 81/82, s. 261–262; IA 82/83, s. 288 oraz: R. Buchalik, L. Kajzer, K. Walenta, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w 1969 roku na zamku tucholskim*, „Komunikaty Archeologiczne” [Bydgoszcz] 1972, t. 1, s. 132–139; J. Kmiecinski, A. Nowakowski, *Badania średniowiecznego zespołu zamkowo-miejskiego w Tucholi*, „Komunikaty Archeologiczne” [Bydgoszcz] 1978, t. 2, s. 305–324.

¹⁵ W formie nieopublikowanego opracowania doktorskiego L. Wojdy, *Tuchola w świetle źródeł archeologicznych od XIII do XVIII wieku*, Łódź 1983 [maszynopis w archiwum Katedry Archeologii UŁ].

¹⁶ L. Wojda, *Chojnice*, IA 77/78, s. 219; J. Kmiecinski, *Chojnice*, IA 88/89, s. 122–123; J. Kmiecinski, M. Trzciński, *Chojnice*, IA 89/93, s. 97–98.

¹⁷ Przygotowuje je dr L. Wojda.

tyń kujawskich pochodzących z fundacji możnowładczej, dwór nowożytny, także o walorach obronnych oraz średniowieczną wieś¹⁸.

Wieś Zgłowiączka znana jest przede wszystkim z grodziska, którego chronologię w starszej literaturze łączono z wczesnym średniowieczem, oraz ze źródeł solanki eksplorowanej dowodnie już w okresie rozbitcia dzielnicowego¹⁹. Badaniami terenowymi, rozpoczętymi w 1987 r. (i jeszcze nie zakończonymi) objęto pozostałości grodu, którego początek określono na pierwszą połowę XIII w., a także wcześniejszą od niego osadę oraz szeroko pojęte zaplecze założenia obronnego (z wsią, urządzeniami do produkcji soli i cmentarzyskiem). Stan zaawansowania badań terenowych (obejmujących także obszar wsi Janiszewo) sugeruje, że niedługo efekty ich zostaną złożone do druku.

Krótkie omówienie dwóch zespołów osadniczych sugeruje niezbyt wesołą konstatację, iż problematyka osadnicza lokuje się na marginesie naszych zainteresowań badawczych. Nie jest to do końca prawda, choć niewątpliwie stan zaawansowania szerzej zakrojonych studiów osadniczych nie jest dobry. Uwagę taką odnieść można do rezultatów działań wielu placówek archeologicznych, co wynika nie tylko z niechęci badaczy do zajmowania się mikroregionami (badania takie prowadzone są tak na Pomorzu, jak i na Kujawach), ale w znacznej mierze z realiów finansowych. Kredyty konserwatorskie pozwalają bowiem głównie na uzyskiwanie odpowiedzi na pytania zadawane przez inwestorów w sposób „punktowy”, nie umożliwiając zaś szerszego śledzenia problematyki osadniczej.

Bez wątpienia głównym przedmiotem zainteresowań grupy skupionej w naszej instytucji były badania obiektów, które za G. Fehringiem połączyć można z tzw. Burgenarchaeologie. W rzeczywistości z racji swego zróżnicowanego charakteru znacznie wykraczają one poza zakres pojęcia „architektura militaris”. Sporo z nich, szczególnie późniejszych, badanych było z zastosowaniem działań typowych dla tzw. metody archeologiczno-architektonicznej.

Zacznijmy od zamków, a więc dużych założeń obronno-rezydencjonalnych, wymagających generalnie prac wielosezonowych. Tylko zamki królewskie w Radoszycach koło Końskich i w Radziejowie na Kujawach udało się przebadać w ciągu jednej kampanii badawczej; w Raciążku działano w latach

¹⁸ L. Kajzer, *Kościelna Wieś*, IA 87/88, s. 197–198; tenże, IA 88/92, s. 129; por. *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, w serii: *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. III, Łódź 1994.

¹⁹ A. Grzelakowski, *Zgłowiączka*, IA 87/88, s. 184; A. Andrzejewska, *Zgłowiączka*, IA 88/92, s. 143; taż, IA 89/93, s. 79; taż, *Wstępne wyniki badań grodzisk w Zgłowiączce, gm. Lubraniec, woj. włocławskie w 1988 roku*, AUL, 1992, F. arch. 17, s. 131–141; taż, *Średniowieczna warzelnia soli w Zgłowiączce na Kujawach*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 1994, t. 1, s. 119–129.

1978–1985, w Bobrownikach zaś w latach 1976–1984 (czyli aż 9 sezonów). O pracach prowadzonych na zamkach w Brześciu Kujawskim, Tucholi i Włocławku wspomina już przy okazji omawiania badań zespołów miejskich. Pozostałe to Kowal, Radoszyce, Radziejów i Rembów na Sandomierszczyźnie. Razem więc poddano penetracji wykopaliskowej aż 9 zamków, badanych łącznie przez ok. 35 kampanii rocznych. Zakres prac terenowych przeprowadzonych w Kowalu i Radziejowie nie był zbyt wielki; w połączeniu z analizą podstawowych źródeł pisanych pozwolił jednak na rozrysowanie charakteru obu obiektów i zasygnalizowanie ich głównych faz rozwojowych²⁰. W Radoszycach, zamku przed badaniami znanym bardzo słabo, odkryto gotycki pałac, pełniący w końcu XIV i na początku XV w. ważną rolę jako stacja króla Władysława Jagiełły. Wykluczono też wcześniejszą, kazimierzowską genezę badanego obiektu. Dwór, zapewne drewniany, Kazimierza Wielkiego stał w innym miejscu, prawdopodobnie przy rynku miejskim²¹. Wyżynny zamek w Rembowie koło Rakowa, uważany w starszej literaturze za obiekt XVI-wieczny, okazał się w rzeczywistości bardzo bogatą w zabudowę (2 wieże i 2 domy) warownią z I połowy XIV w. fundowaną przez przedstawicieli rodu Odrowążów²². Po przejściu miejscowości do Poraitów i opuszczeniu zamku w Rembowie, może też na skutek błędów technicznych popełnionych przy jego budowie, rozpoczęła się kariera zamku w sąsiednich Kurozwękach. W trakcie badań reliktów zamku w Rembowie, który okazał się pozostałością jednej z najciekawszych prywatnych warowni z I połowy XIV w. na terenie Małopolski, przeprowadzono także wstępną analizę zachowanego w tej miejscowości XVII-wiecznego dworu alkierzowego, może pochodzącego z fundacji Sienińskich²³.

²⁰ L. Kajzer, *Kowal*, IA 81/82, s. 233–234; T. Horbacz, *Kowal*, IA 82/83, s. 258–259; T. J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu w świetle badań 1981–1982 roku*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 86–117 [w serii: *Budownictwo obronno-rezydencjonalne...*, cz. II]; L. Kajzer, *Radziejów*, IA 87/88, s. 206; tenże, *Zamek w Radziejowie w świetle badań terenowych 1987 roku*, AUL, 1991, F. arch. 12, s. 135–160.

²¹ L. Kajzer, *Radoszyce*, IA 82/83, s. 274–275; tenże, *Zamek królewski w Radoszycach koło Końskich w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” [Kraków] 1987, t. 21, s. 239–249; tenże, *Wstępna informacja o materiałach archeologicznych z zamku w Radoszycach koło Końskich*, AUL, 1988, F. arch. 9, s. 137–147; tenże, *Uwagi na marginesie badań zamku królewskiego w Radoszycach koło Końskich*, AUL, 1989, F. arch. 10, s. 73–90.

²² L. Kajzer, J. Kuczyński, *Rembów*, IA 81/82, s. 248–249 (poprzednie sprawozdanie IA 80/81, s. 214–215 jest autorstwa wyłącznie J. Kuczyńskiego). Por. L. Kajzer, J. Kuczyński, *Średniowieczny zamek rycerski w Rembowie koło Rakowa*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” [Kraków] 1985, t. 14, s. 11–47.

²³ L. Kajzer, *W sprawie dworu murowanego w Rembowie koło Rakowa*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” [Kraków] 1985, t. 14, s. 49–56.

Największy był zakres prac i najwięcej sezonów poświęcono zamkom w Bobrownikach i Raciążku. Oba po badaniach archeologiczno-architektonicznych miały zostać podmurowane, zabezpieczone i wyeksponowane w postaci tzw. trwałej ruiny. W Bobrownikach doprowadzono do końca tylko badania, ich publikowane efekty przekonują, że zamek uznać można za generalnie przebadany²⁴. Kłopoty z inwestorami i kredytami nie pozwoliły jednak na pełne zabezpieczenie i wyeksponowanie tej malowniczej ruiny. Pełen program badawczo-konserwatorsko-adaptacyjny udało się natomiast zrealizować w Raciążku, z którego przed badaniami widoczne były tylko relikty jednej ze ścian gotyckiego domu zamkowego²⁵. Dziś jest to zabezpieczona ruina, odwiedzana przez turystów i kuracjuszy z pobliskiego Ciechocinka.

Badania zamkowe są z reguły dość długie i pracochłonne. Nie dlatego jednak przebadano znacznie więcej małych założeń obronnych i obronno-rezydencjonalnych. Obiekty tego typu podzielić można roboczo dla naszych celów na 3 zasadnicze grupy. Pierwsza to – używając archaicznego (i w pełni ahistorycznego, ale ugruntowanego w literaturze archeologicznej)

²⁴ J. Kmiecinski, *Bobrowniki*, IA 76/77, s. 258; T. Horbacz, *Bobrowniki*, IA 77/78, s. 215; IA 78/79, s. 219–221; IA 79/80, s. 205; IA 80/81, s. 187–188; IA 81/82, s. 213–214; IA 82/83, s. 241–242; IA 83/84, s. 188; IA 84/85, s. 158–159; z innych prac o zamku w Bobrownikach por. T. J. Horbacz, *Bobrowniki*, woj. Włocławek, „Wiadomości Numizmatyczne” 1980, R. XXIV, z. 4(94), s. 243; tenże, *Bobrowniki*, gm. Fabianki, woj. Włocławek. *Monety z zamku*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1981, R. XXV, z. 3–4(97–98), s. 207; tenże, *Zamek w Bobrownikach koło Włocławka w świetle badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1976–1981*, [w:] *Archeologia i Region...*, s. 10–16; tenże, *Fragment późnośredniowiecznej akwamanili z Bobrownik*, woj. włocławskie, AUL, 1983, F. arch. 4, s. 123–129; tenże, *Warownia w Bobrownikach*, „Z Otcłani Wieków” [dalej ZOW] 1983, R. XLIX, s. 154–163; tenże, *Zamek w Bobrownikach* [folder, wyd. WTN], Włocławek 1983; tenże, *Z badań nad zamkiem bobrownickim w ziemi dobrzyńskiej*, „Ziemia Kujawska” 1985, t. 7, s. 71–113; tenże, *Rycerz all'antica z zamku w Bobrownikach*, PiMMAiEŁ, 1987, nr 34, s. 263–268; tenże, *Rzymianin z Bobrownik*, ZOW, 1987, R. LIII, z. 2–4, s. 173–175.

²⁵ L. Kajzer, *Raciążek*, IA 78/79, s. 247–248; IA 79/80, s. 233–234; IA 80/81, s. 212–213; IA 81/82, s. 246–247; IA 82/83, s. 272–273; IA 83/84, s. 210; IA 85/86, s. 175. Por. tenże, *Ślady obróbki metali nieżelaznych z XIII–XIV w. na zamku w Raciążku koło Ciechocinka*, KHKM, 1979, R. XXVII, nr 3, s. 365–373; tenże, *Zamek w Raciążku na Kujawach w świetle nowszych badań*, ZKD, 1980, ser. C, s. 9–24; tenże, *W sprawie importu piwa angielskiego do Polski w XVIII w.*, KHKM, 1981, R. XXIX, nr 2, s. 163–176; tenże, *Zamek w Raciążku. Badania terenowe 1978–1981*, [w:] *Archeologia i Region...*, s. 17–24 (razem z K. Nadolską-Horbacz); tenże, *Dwa osiemnastowieczne inwentarze zamku w Raciążku koło Ciechocinka*, AUL, 1984, F. arch. 5, s. 129–148; tenże, *Z badań nad chronologią i rozplanowaniem zamku w Raciążku*, „Ziemia Kujawska” [Warszawa–Poznań–Toruń] 1985, t. 7, s. 59–70; tenże, *Zamek w Raciążku – dwie próby zagospodarowania*, „Spotkania z Zabytkami” [dalej SzZ] 1985, nr 3–4(21–22), s. 42–45; tenże, *Zamek w Raciążku koło Ciechocinka*, Włocławek 1985 [folder wyd. WTN], ss. 16; tenże, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, KHKM, 1986, R. XXXIV, nr 2, s. 199–225; tenże, *Zamek w Raciążku*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne...*, cz. I, Łódź 1990, ss. 280, il. 101; tenże, *Zakończenie badań zamku w Raciążku*, ZKD, 1990, t. 7, s. 335–339.

określenia – „grodziska stożkowate”, czyli relikty głównie późnośredniowiecznych dworów obronnych, najczęściej lokowanych na kopcach ziemnych i otaczanych fosami. Łącznie zbadano 13 takich obiektów; wraz z XII–XIV-wieczną Zgłowiączką i XIV–XV wieczną Kościelną Wsią, które omówione już zostały przy okazji badań osadniczych. Zgodnie z tezami zdobywającymi sobie prawo obywatelstwa w naszej literaturze przedmiotu okazało się, że z 11 pozostałych 4–5, jeśli nie powstało, to przynajmniej funkcjonowało w czasach w pełni nowożytnych. Odnotować także wypada, że Brodnie koło Warty i Proboszczewic koło Płocka nie można wiązać z prywatnymi posiadaczami. Brodnia, w której funkcjonował duży średniowieczny i nowożytny zespół dworski była własnością królewską, a od końca XIV w. na skraju folwarku na kopcu ziemnym, ułożonym bezpośrednio na wysokiej krawędzi pradoliny Warty, stała drewniana dwukondygnacyjowa wieża. Być może pełniła ona rolę stacji Władysława Jagiełły, który wielokrotnie wiosną odwiedzał Brodnię i sprawował tu sądy „in curia”²⁶. Natomiast kopiec w Proboszczewicach koło Płocka krył w sobie relikty obronnego dworu prepozytów kapituły katedralnej płockiej i używany był tak w późnym średniowieczu (dwie fazy), jak i w czasach w pełni nowożytnych (od II połowy XVII do końca(?) XVIII w.)²⁷. Pozostałych 9 obiektów łączyć należy z inicjatywami budowlanymi możnowładztwa; Czarny Sad i Rozdrażew w Kaliskiem²⁸, Leśno koło Brus na Pomorzu²⁹, Dmosin na pograniczu Łęczyckiego i Mazowsza Rawskiego³⁰, Klóbka i Sadłużek na Kujawach³¹, Łask, Orenice, Orlów i Parzęczew na terenie dawnych ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej, czyli w tzw. Polsce Centralnej³². Ciekawe efekty przyniosły

²⁶ L. Kajzer, *Brodnia*, IA 87/88, s. 188; tenże, *Folwark i stacja królewska w Brodni koło Sieradza*, AUL, 1994, F. arch. 18, s. 77–104.

²⁷ A. Marciniak, *Proboszczewice*, IA 89/93, s. 90; taż, *Proboszczewice*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1991, R. XXXV, z. 3–4 (137–138), s. 182; taż jako A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach koło Płocka*, AUL, 1994, F. arch. 18, s. 25–28.

²⁸ L. Wojda, *Rozdrażew*, IA 88/89, s. 134; tenże, *Czarny Sad*, IA 87/88, s. 139; tenże, *Założenie obronne w Czarnym Sadzie, stan. 1, gm. Koźmin, woj. kaliskie w świetle badań terenowych w 1987 roku*, AUL, 1992, F. arch. 16, s. 253–265.

²⁹ K. Walenta, *Leśno*, IA 86/87, s. 140; K. Walenta, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne kopca w miejscowości Leśno, gm. Brusy*, AUL, 1989, F. arch. 10, s. 57–71.

³⁰ L. Kajzer, *Grodzisk-Dmosin*, IA 78/79, s. 271; Z. Lechowicz, *Dmosin*, IA 80/81, s. 191–192; T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki [dalej RŁ], 1982, t. 22, s. 275–303; tychże, *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*, AUL, 1984, F. arch. 5, s. 69–106 (o badaniach w rejonie Dmosina–Grodziska); tychże, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza rawskiego*, RŁ, 1984, t. 34, s. 249–269.

³¹ T. J. Horbacz, *Klóbka*, IA 83/84, s. 229–230; tenże, IA 84/85, s. 165; tenże, *Dwór na kopcu w Klóbce, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie, [w:] Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim...*, s. 144–159; A. Grzelakowski, *Sadłużek*, IA 86/87, s. 160.

³² L. Kajzer, *Orłów*, IA 84/85, s. 170–171; tenże, IA 85/86, s. 170–171; tenże, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orlowie nad Bzurą, „Slavia Antiqua” [Warszawa–Poznań]*

badania w Leśnie (jeszcze nie zakończone), gdzie znaleziono XV-wieczny hełm typu „kapalin”, w Kłóbce, która powstała dopiero w horyzoncie lat ok. 1500 i funkcjonowała do połowy XVII w., oraz w Orłowie nad Bzurą, gdzie zbadano bardzo interesujący, dwufazowy dwór obronny Junoszyków-Orłowskich. Mimo że w zapisce z 1424 r. figurował on jako „castrum”, posiadał zabudowę całkowicie drewnianą. Badania te, w większości jak widać już opublikowane, poważnie wzbogaciły naszą wiedzę na temat późnośredniowiecznego budownictwa obronno-rezydencjonalnego, pozwoliły poddać korekcie wiele starszych poglądów na genezę dworu i w efekcie zaowocowały także monografiami i próbami podsumowań³³.

Uprawianie w naszym kręgu problematyki rozwoju i przemian małych siedzib obronno-rezydencjonalnych (w tym i sprawy XVI-wiecznego dworu murowanego) spowodowało przebadanie licznych obiektów w terenie. Zaczniemy od ich zestawienia. Na terenie Radomskiego za mowano się pozostałościami dworów murowanych w Sycynie³⁴ (Kochanowskich), Zameczku koło Przytyka (Podlódowskich) i Żukowa (także Podlódowskich)³⁵, z których najciekawszy architektonicznie okazał się bez wątpienia dwór w Żukowie. Z terenu Kielecczyny zbadano 2 obiekty, które wymagają krótkiego opisu. Pierwszy to XVI-wieczny dwór Mikołaja Reja w Oksie koło Nagłowic, przebudowany przez jego potomków na barokowy pałac³⁶. Obiekt ten był dotychczas całkowicie nieznan w literaturze, a okazał się szalenie interesujący tak historycznie i architektonicznie, jak i będąc efektem fundacji osoby, która dotąd interesowała nas głównie z racji swej działalności pisarskiej. Także kompletnie nieznan w literaturze późnorenesansowy, czy już raczej wczesnobarokowy, dwór-pałac rodziny Gawrońskich odkryto w Strawczyniu koło Kielc³⁷. Wyniki tych badań są dopiero opracowywane, obiekt nie jest

1990, t. 32, 1989–1990, s. 241–290; por. M. J. Dąbrowski, *Analiza dendrochronologiczna belki z Orłowa*, „Slavia Antiqua” 1990, s. 291–296; L. Kajzer, *Orenice*, IA 86/87, s. 190; IA 87/88, s. 201–202; tenże, *Parzęczew*, IA 88/92, s. 132–133. Badania w Łasku z 1992 r. tylko w formie sprawozdania w WKZ w Sieradzu.

³³ L. Kajzer, *Archeologiczny rodowód dworu*, Łódź 1988.

³⁴ T. J. Horbach, Z. Lechowicz, *W poszukiwaniu kolebki Jana Kochanowskiego*, ZOW, 1983, R. XLIX, z. 3, s. 163–167.

³⁵ T. J. Horbach, *Zameczek, gm. Przytyk, woj. Radom*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1981, R. XXV, z. 1(95), s. 55–56; tenże, *Żuków, gm. Wieniawa, woj. Radom*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1981, R. XXV, z. 1(95), s. 56; T. J. Horbach, Z. Lechowicz, *Szesnastowieczny dwór Podlódowskich w Żukowie w woj. radomskim* (streszczenie referatu wygłoszonego na zebraniu naukowym Oddziału Łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki w dniu 23 stycznia 1991 r.), „Biuletyn Historii Sztuki” 1981, R. XLIII, nr 4, s. 443–446; tychże, *Podlódzcy i ich dwory*, „Mówią Wieki” 1982, R. XXV, nr 4(293), s. 23–27; tychże, *Żuków – renesansowy pałac-donjon*, ZOW, 1982, R. LXVIII, nr 1–3, s. 41–49.

³⁶ L. Kajzer, *Uwagi o rezydencji rodziny Rejów w Oksie*, „Studia Kieleckie” 1987, nr 3(55), s. 87–109; tenże, *Z Nagłowic czy z Oksy?*, SzZ, 1992, nr 8(66), s. 15–17.

³⁷ L. Kajzer, *Nieznan pałac*, SzZ, 1992, nr 1(59), s. 22–24.

jednak łatwy do interpretacji, gdyż skalą wysiłku budowlanego (i formą) nie ustępuje pałacowi biskupów krakowskich w Kielcach i rezydencji Tarłów w sąsiednim Podzamczu Piekoszowskim. Zainteresowano się także dwoma obiektami na Mazowszu. Pierwszy to obronna rezydencja Rawiczów Nowomiejskich w Żelaznej koło Skierniewic³⁸, drugi zaś to klasycystyczny pałac, autorstwa Hilarego Szpilowskiego, w Staroźrebach koło Płocka. W bryle tego ostatniego odkryto pozostałości budynku renesansowego, który po dokładniejszej analizie okazał się reliktem renesansowej willi włoskiej z 3 ćwierci XVI w.³⁹ Była to „casa di villa” renesansowego biskupa i humanisty Wojciecha Sobiejuskiego (Staroźrebskiego), sąsiada Kryskich z pobliskiego Drobina, jednego z głównych centrów myśli humanistycznej na Mazowszu. W związku z koniecznością uzupełnienia obserwacji dotyczących działalności fundacyjnej biskupów włocławskich (niezbędnych do pełnej analizy zamku w Raciążku) przebadano także 2 dwory – murowane rezydencje biskupie w Polsce Północnej: we wsi Subkowy pod Tczewem⁴⁰ oraz w Ciechocinie nad Drwęcą⁴¹, a także położony na terenie dawnego woj. bydgoskiego pałac w Ostromecku⁴².

Z innych badań terenowych budynków murowanych wspomnieć trzeba kolejne stanowiska z terenu Kujaw i centralnej Polski. We wspomnianym już Szpetalu (Górnym) zweryfikowano metodami archeologiczno-architektonicznymi słabo dotychczas oświetlony w literaturze murowany dwór z ok. 1600 r.⁴³, w Lubieniu Kujawskim przebadano zaś obiekt obronny położony na półwyspie, pierwotnie wyspie jeziora Lubieńskiego. Ta obronna siedziba drewniana kujawskich Doliwitów powstała jeszcze w późnym średniowieczu, a w II połowie wieku XVI zastąpiona została dworem murowanym, użytkowanym w wieku XVII przez rodzinę Kryskich⁴⁴. Jednosezonowe badania archeologiczno-architektoniczne w Lubrańcu doprowadziły do poznania bryły „fortalicji” możnych Godziembitów-Lubrańskich, która miała postać

³⁸ Nieopublikowane badania T. J. Horbacza i Z. Lechowicza, dostępne tylko sprawozdanie w archiwum WKZ w Skierniewicach.

³⁹ L. Kajzer, J. Pietrzak, „Ustronie włoskie” na Mazowszu, SzZ, 1991, nr 4(56), s. 28–31; L. Kajzer, *Kaplice i wille. Rola sekretarzy królewskich w recepcji renesansu w Polsce (rozważania wokół książki Andrzeja Wyczańskiego)*, KHKM, 1992, R. XL, nr 4, s. 563–571.

⁴⁰ R. Barnycz-Gupieniec, T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Obronna rezydencja biskupów włocławskich w Subkowych na Pomorzu*, AUL, 1985, F. arch. 7, s. 137–169.

⁴¹ T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Średniowieczny dwór murowany biskupów włocławskich w Ciechocinie nad Drwęcą*, AUL, 1987, F. arch. 8, s. 111–134.

⁴² L. Kajzer, *Ostromecko*, IA 81/82, s. 274–275; tenże, *Z badań nad starszym założeniem obronnym w Ostromecku, woj. bydgoskie*, AUL, 1983, F. arch. 4, s. 139–155; T. Grabarczyk, L. Kajzer, K. Walenta, *Sprawozdanie z badań palacu w Ostromecku, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. bydgoskie w 1981 r.*, AUL, 1984, F. arch. 5, s. 117–128.

⁴³ Nieopublikowane badania Z. Lechowicza i L. Wojdy, por. sprawozdanie w WKZ we Włocławku.

⁴⁴ L. Kajzer, *Dwór obronny w Lubieniu Kujawskim. Badania terenowe 1984 roku*, [w:] *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 118–143.

ceglanej, wydłużonej, późnogotyckiej kamienicy, wzniesionej w początku XVI w. i stanowiącej siedzibę właścicieli tej, jednej z pierwszych w Polsce, ordynacji⁴⁵.

Już opublikowane zostały także efekty badań archeologicznych w Działoszynie nad Wartą, które skoncentrowano jednak nie na bryle pałacu z roku ok. 1600, ale na jego otoczeniu, z nie poznanym dotychczas kopcem ziemnym. Nasyp ten nie krył w sobie reliktyw starszego dworu murowanego (z I połowy XVI w.), ale stanowił kopiec widokowy z II połowy XVIII w. związany z otoczeniem rezydencji S. Męcińskiego wewnętrznym obwodem ogrodów francuskich i zewnętrznym – ogrodu krajobrazowego, w trybie angielskim, sięgającego aż do rzeki Warty⁴⁶. W Mikořyzach koło Bełchatowa poznano rzut obronnego dworu z lat zbliżonych do 1600 r., o formie przestrzennej dotychczas błędnie rekonstruowanej w literaturze⁴⁷. Okazało się, że obiekt nie posiadał wewnętrznego dziedzińca i był założeniem o zwartej bryle, z dużym ryzalitem⁴⁸. Penetrację archeologiczną zastosowano także dla wzbogacenia danych o późnobarokowym pałacu w Sokolnikach, w woj. kaliskim⁴⁹.

Zestawienie powyższe nie obejmuje kilkudziesięciu (ok. 70) badań terenowych o charakterze weryfikacji konserwatorskich, prowadzonych na obiektach wczesno- i późnośredniowiecznych, a także nowożytnych, na obszarze Pomorza, Mazowsza, Wielkopolski, Kujaw i Polski Centralnej, choć wzmianki o niektórych znalazły się także w „Informatorze Archeologicznym” (Głuszyniek, Chocień itp.)⁵⁰. Oprócz doraźnych korzyści, wynikających z możliwości uzupełnienia kartotek konserwatorskich, walor tych badań (mimo skromnego zakresu działań terenowych) wydaje się bardzo znaczny. Pozwalają one bowiem na elementarne poznanie obiektów dotychczas nieznanych, słabo poznanych lub wręcz błędnie określanych w literaturze. Także niewiele odnotowano tu prac typowo ratowniczych, jak np. w Skierniewiczach⁵¹.

⁴⁵ L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicium” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, „Studia do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1991, t. 18, z. 2(36), s. 57–77.

⁴⁶ L. Kajzer, *Z badań archeologicznych w Działoszynie nad Wartą*, RŁ, 1993, t. 40, s. 77–89.

⁴⁷ Przed badaniami pisał o nim L. Kajzer, *Borzewisko–Mikořyzce–Rusiec. Trzy zapomniane dwory murowane z województwa sieradzkiego*, RŁ, 1986, t. 34, s. 47–68.

⁴⁸ L. Kajzer, *Mikořyzce*, IA 86/87, s. 226; tenże, IA 87/88, s. 230–231.

⁴⁹ L. Kajzer, *Sokolniki*, IA 81/82, s. 276; tenże, *Pałac w Sokolnikach w świetle nowszych badań*, AUL, 1985, F. arch. 7, s. 171–188.

⁵⁰ L. Wojda, *Chocień*, IA 86/87, s. 113; L. Kajzer, *Głuszyniek*, IA 86/87, s. 179; L. Wojda, *Sulkowo*, IA 87/88, s. 208. Porównaj także obszerniejsze informacje o tego typu badaniach: L. Wojda, *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie Kowalskiego*, [w:] *Siedziby...*, s. 160–177.

⁵¹ A. Marciniak, *Skierniewice*, IA 90 [w druku].

Badania nad architekturą *militaris* prowadzone przez pracowników Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego dotyczą także założeń w pełni nowożytnych. Takim, po pracach w 1993 r., okazał się nasyp w Gozdkowicach koło Piotrkowa Trybunalskiego, kryjący w sobie pozostałości rozpoczętej, ale nie dokończonej (zapewne na skutek niepokojów „poto-pu”) warowni typu „pallazo in forteza”, chyba jedynej na terenie centralnej Polski⁵². Wiele z wymienionych tu badań miało, oprócz celów poznawczych czy weryfikacyjnych, także charakter metodyczny. Szczególnie wyraźnie cel ten rysował się w przypadku stosowania metody archeologicznej do prac terenowych nad obiektami relatywnie dobrze oświetlonych przekazami pisanymi, co wypełnia zresztą zakres metody archeologiczno-architektonicznej. Natomiast wyraźnie metodyczny sens miały poszukiwania reliktyw szalasów pasterskich i reliktu młyna wodnego w Tatrach (Polana Smreczyńska Wyżnia, Dolina Kościeliska), które doprowadziły do identyfikacji ich interesujących pozostałości funkcjonalnych i konstrukcyjnych⁵³. Niestety prace te nie były w późniejszych latach kontynuowane.

Ograniczone rozmiary niniejszego tekstu nie pozwalają na dokładniejsze omówienie badań terenowych ani całokształtu uprawianej w Katedrze Archeologii UŁ problematyki badawczej. Na tę ostatnią pozostało już bardzo mało miejsca i zrelacjonowana zostanie ona w sposób całkowicie skrótowy. Jak wynika z przedstawionego wyżej zestawienia, zdecydowanie najwięcej energii poświęcono na (zróżnicowane formalne i treściowo) badania architektury i budownictwa obronno-rezydencjonalnego. Śledzono aspekty metodyczne⁵⁴ i poszczególne grupy zagadnień merytorycznych rozumianych tak jednostkowo, jak i przekrojowo. Do pierwszych zaliczyć można np. monografie dworów w Modliszewicach i Wrzącej⁵⁵, a także wszystkie badania terenowe i kameralne poświęcone poszczególnym obiektom. Z zagadnień szerszych gromadzono katalogi siedzib obronnych

⁵² Nieopublikowane badania A. Andrzejewskiego i J. Pietrzaka, por. ciż sami – sprawozdanie w archiwum WKZ w Piotrkowie Trybunalskim.

⁵³ A. Nowakowski, *Polana Smreczyńska Wyżnia*, IA 68/69, s. 398; tenże, *Dolina Kościeliska*, IA 76/77, s. 302; M. Blombergowa, A. Nowakowski, *Badania reliktyw osadnictwa pasterskiego na Polanie Smreczyńskiej Wyżniej (Tatry Polskie, ok. 1440 m n.p.m.)*, „Acta Archaeologica Carpatica” 1969, t. 2, fasc. 2, s. 187–206; por. badania młyna wodnego A. Nowakowski, *Dolina Kościeliska*, IA 76/77, s. 302.

⁵⁴ L. Kajzer, *Treści badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 347–358; tenże, *Czy archeolodzy powinni badać zamki?* [w druku].

⁵⁵ E. Gąssowska, L. Kajzer, *Dwór w Modliszewicach koło Końskich*, „Peregrinus”, [Kielce] 1990, t. 2; L. Kajzer, *Dwór we Wrzącej koło Sieradza*, Sieradz 1991.

na terenie różnych prowincji (Łęczyckie⁵⁶, Sieradzkie⁵⁷, Wieluńskie⁵⁸, Kaliskie⁵⁹, Ostrzeszowskie⁶⁰ i ostatnio Kujawy), badano meandry przekształceń małych i dużych obiektów obronnych, zastępowanych przez dwory i pałace, a także problem trwania i powstawania nowych tzw. grodzisk w głąb czasów nowożytnych, dla których to obiektów znaleziono dość przewrotne nazwy: „grodziska folwarczne” i „grodziska sarmackie”⁶¹. Generalnie badania nad budownictwem i architekturą (drewnianą i murowaną) rozumiane są bardzo szeroko, dotycząc zagadnień związanych z morfologią, strukturą i funkcjonowaniem społecznym⁶²; także obiektów przebadanych i zakonserwowanych. Równocześnie bowiem przedmiot badań nie przestaje być stanowiskiem archeologicznym, a często także zabytkiem mieszczącym się w pojęciu krajobrazu kulturowego.

Druga grupa badanych zagadnień mieści się w szerokim zakresie problemów będących przedmiotem zainteresowania archeologii historycznej. Oprócz spraw związanych z historią i organizacją tej nauki⁶³, poruszane są tu także problemy szeroko pojętej historii kultury materialnej. Ponieważ sprawy bronioznawcze omówione zostaną w tymże tomie w artykule A. Nadolskiego tu pominę je, a wspomnę tylko wrywkowo o badaniach wyrobów garncarskich, często konfrontowanych z wynikami analiz źródeł pisanych⁶⁴, czy

⁵⁶ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, F. arch. 1.

⁵⁷ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, *Zur Erforschung der weltliche Wehrbauten in der Wojewodschaft Sieradz vom 13. bis 17/18 Jahrhundert*, „Zeitschrift für Ostforschung” [Marburg/Lahn] 1984, R. XXXII, z. 4, s. 321–330.

⁵⁸ L. Kajzer, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1984, F. arch. 6.

⁵⁹ L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi kaliskiego*, KHKM, 1984, R. XXXII, nr 3, s. 395–405.

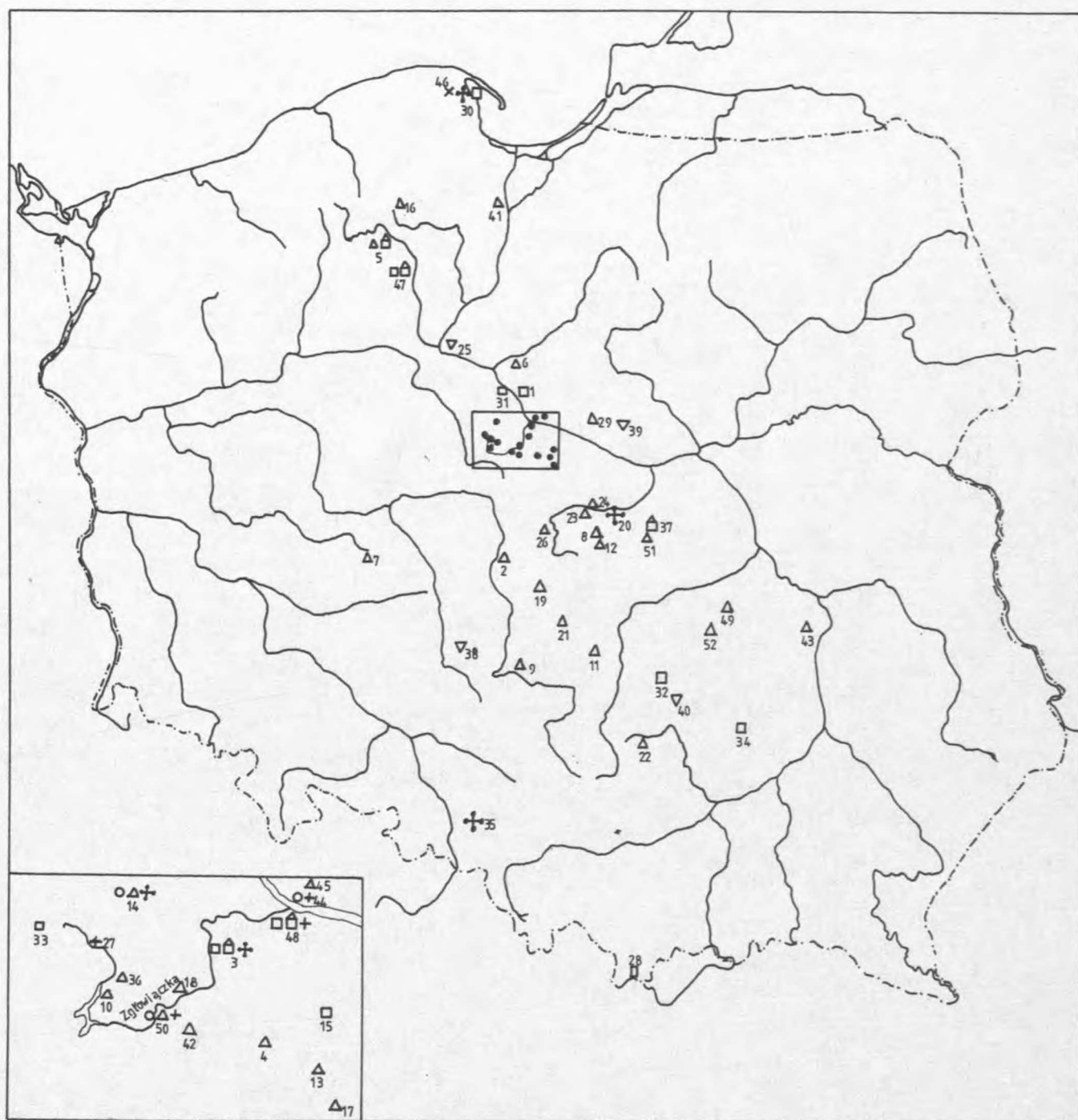
⁶⁰ L. Kajzer, *Z problematyki badań nad siedzibami obronnymi ostrzeszowskiego*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1983, t. 15, z. 1, s. 19–38.

⁶¹ L. Kajzer, *Recent excavation and survey at Zduny, Wrząca and Kliczków Mały: earthworks of the modern period*, „Antiquity” (september 1991), vol. 65, nr 248, s. 716–721; tenże, *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, PiMMAiEŁ, 1993, ser. arch. 36 (1989–1990), s. 33–43; por. tenże, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993.

⁶² L. Kajzer, *Na pograniczu nauk*, SzZ, 1986, nr 3(25), s. 6–9; tenże, *Czy tzw. grodziska stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 105–126.

⁶³ L. Kajzer, *Main Medieval Archeology in Poland. Introduction to the archaeological and architectural researches*, [w:] *The Study of Medieval Archeology. European Symposium for Teacher of Medieval Archeology, Lund 11–15 June 1990*, red. H. Andersson i J. Wiesberg, Stockholm 1993, s. 63–74; tenże, *The Role of Fortified Centres in the Settlement System in Est-Central Europe* [w druku].

⁶⁴ L. Kajzer, *Przyczynek do chronologii kaflí piecowych z obszaru Polski*, KHKM, 1987, R. XXXV, nr 4, s. 695–704; tenże, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki*

Rys. 5. Stanowiska późnośredniowieczne i nowożytnie. Oznaczenia graficzne: Δ grodzisko, dwór obronny (drewniany i murowany), fortalicja nowożytna; \square zamek; ∇ pałac, willa; \bigcirc miasto; \bigcirc osada, wieś; $+$ kościół, klasztor; $+$ cmentarzysko; \times pobożowisko; \square inne. Wykaz stanowisk: 1. Bobrowniki, gm. loco; 2. Brodnia, gm. Pęczniew; 3. Brześć Kujawski (Stary Brześć), gm. loco; 4. Chocień, gm. loco; 5. Chojnice, gm. loco; 6. Ciechocin, gm. loco; 7. Czarny Sad, gm. Koźmin; 8. Dmosin, gm. loco; 9. Działoszyn, gm. loco; 10. Głuszynek, gm. Topólka; 11. Gorzkowice, gm. loco; 12. Grodzisk-Dmosin, gm. Dmosin; 13. Kłóbka, gm. Lubień Kujawski; 14. Kościelna Wieś, gm. Osiecin; 15. Kowal, gm. loco; 16. Leśno, gm. Brusy; 17. Lubień Kujawski, gm. loco; 18. Lubraniec, gm. loco; 19. Łask, gm. loco; 20. Łowicz, gm. loco; 21. Mikorzyce, gm. Bełchatów; 22. Oksa, gm. Nagłowice-Oksa; 23. Orenice, gm. Piątek; 24. Orlów, gm. Bedlno; 25. Ostromecko, gm. Dąbrowa Chełmińska; 26. Parzęczew, gm. loco; 27. Płowce II, gm. Radziejów; 28. Polany Tatrzańskie (Tatry), gm. Zakopane; 29. Proboszczewice, gm. Stara Biała; 30. Puck, gm. loco; 31. Raciążek, gm. loco; 32. Radoszyce, gm. loco; 33. Radziejów, gm. loco; 34. Rembów, gm. Raków; 35. Rudy, gm. Kuźnia Raciborska; 36. Sadłuzek, gm. Topólka; 37. Skierniewice, gm. loco; 38. Sokolniki, gm. loco; 39. Staroźreby, gm. loco; 40. Strawczyn, gm. loco; 41. Subkowy, gm. loco; 42. Sułkowo, gm. Lubraniec; 43. Sycyna, gm. Zwoleń; 44. Szpetal Dolny, gm. Szpetal Górny; 45. Szpetal Górny, gm. loco; 46. Świecino, gm. Krokowa; 47. Tuchola, gm. loco; 48. Włocławek, gm. loco; 49. Zameczek, gm. Przytyk; 50. Zgłowiączka (Janiszewo), gm. Lubraniec; 51. Żelazna, gm. Skierniewice; 52. Żuków, gm. Wieniawa.

z ich sensem treściowym⁶⁵, o omówionych już studiach osadniczych, dotyczących udziału w kształtowaniu polityki konserwatorskiej. Zagadnienia osadnicze są jednak badane zbyt słabo, podobnie jak za mało jest refleksji metodologicznych których brak traktuję jako znaczne uszczuplenie problematyki poruszanej w Katedrze Archeologii UŁ. Myślę jednak, że pierwsze 25-lecie uprawiania w naszej Instytucji archeologii historycznej zaowocowało wieloma istotnymi działaniami, do których oceny nie czuję się tu zobowiązany, choćby ze względu na brak miejsca i ograniczenia rozmiarowe artykułów zamieszczonych w tym tomie.

późnośredniowiecznej i nowożytnej, KHKM, 1991, R. XXXIX, nr 4, s. 467–484; tenże, „Główne momenty” raz jeszcze. *Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce* [w druku].

⁶⁵ L. Kajzer, *Przyczynki do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw*, KHKM, 1988, R. XXXVI, nr 4, s. 651–663.